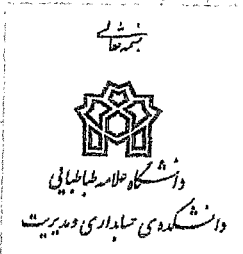

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پایان نامه تحصیلی برای اخذ درجه دکتری (PHD)

رشته حسابداری

عنوان:

ارائه مدلی برای گزارشگری مالی در بازار سرمایه اسلامی؛ نمونه‌ی موردی ایران

استاد راهنما:

دکتر جعفر باباجانی

۱۳۸۷ / ۷ / ۲۸

۱۳۸۷ / ۷ / ۲۸

اساتید مشاور:

دکتر محسن خوش طینت

دکتر حمید خالقی مقدم

پژوهش و نگارش:

حجت اله صیدی

تیر ماه ۱۳۸۷

۱۰۰۵۷۸

تقدیم به :

همسر ارجمندم ، افسانه

و

دو دختر دلبندم

رؤیا و پریا

که با فداکاری ، صبر و پشتیبانی بی دریغ خود

راه را برای

تحصیل اینجانب و انجام پژوهش حاضر

هموار ساختند.

«سپاسگزاری»

ما بدان مقصد عالی نتوانیم رسید
هم مگر پیش نهد لطف شما گامی چند
«حافظ»

خداوند رحمان و رحیم را سپاسگزارم که توفیق طی این طریق دشوار را بر کمترین بنده اش ارزانی داشت و مرا در اجراء و تکمیل این پژوهش یاری فرمود. انجام پژوهش حاضر ممکن نبود مگر با یاری بزرگان و عزیزانی که از هیچ گونه راهنمایی و کمکی دریغ نکردند.

بدون تردید زحمات ، کوشش ها و راهنماییهای استاد ارجمند جناب آقای دکتر جعفر باباجانی که نقش بی بدیلی در توسعه ی حسابداری بخش عمومی و همچنین ورود و ترویج مفهوم خطیر «مسئولیت پاسخگویی» در ادبیات حسابداری ایران داشتند بر هیچ کس پوشیده نیست. از این استاد گرانقدر که اینجانب در تمام مقاطع تحصیلی دانشگاهی افتخار تلمذ از حضورشان را داشته ام ، بویژه در فرایند پژوهش حاضر که از راهنماییهای مداوم و شبانه روزی ایشان بهره های زیادی برده ام سپاسگزارم.

تحقیق حاضر با بذل محبت دو تن از اساتید بنام ، سخت کوش و سرآمد حسابداری ، جناب آقای دکتر حمید خالقی مقدم و جناب آقای دکتر محسن خوش طینت صورت پذیرفت که اگر چه رسماً به عنوان استاد مشاور اینجانب را یاری فرمودند ، اما درعمل نقشی فراتر از آن که افتد و دانی داشتند. به گونه ای که علاوه بر راهنمایی مرحله به مرحله ی اینجانب در انجام پژوهش ، صفحه به صفحه ی متن حاضر را مطالعه نموده و مرا از هیچگونه راهنمایی و ارائه طریقی بی نصیب نگذاشتند. رهین منت این دو بزرگوار و سپاسگزار ایشانم.

از زحمات اساتید گرانقدر ، فاضل و دیرینه خود ، جناب آقای دکتر یحیی حساس یگانه و جناب آقای دکتر غلامرضا اسلامی بیدگلی نیز به خاطر پذیرش مسئولیت مطالعه ، بررسی و داوری رساله ی حاضر ، صمیمانه و خاضعانه قدردانی می نمایم.

مراتب سپاس و قدردانی خود را از کلیه صاحب نظران ، اعضای هیئت علمی گروههای حسابداری ، مدیریت مالی و اقتصاد دانشگاههای تهران ، اعضای هیئت مدیره و مدیران ارشد شرکتهای سرمایه گذاری و

کارگزاری ، اعضای هیئت مدیره و مدیران سازمان بورس و اوراق بهادار و همچنین شرکت بورس اوراق بهادار تهران که در تکمیل پرسشنامه ها و ارائه‌ی اطلاعات مختلف مرا یاری فرمودند اعلام می نمایم.

از روسای سابق و فعلی دانشکدهٔ حسابداری و مدیریت دانشگاه علامهٔ طباطبایی جناب آقایان دکتر کزازی ، دکتر ثقفی و دکتر ابطحی ، اعضای محترم گروه حسابداری دانشگاه ، کارکنان شریف دانشکده و دانشگاه به ویژه همکاران شاغل در امور اداری ، آموزش و تحصیلات تکمیلی که زمینهٔ مناسبی را برای تکمیل و دفاع رساله برای اینجانب فراهم آورده اند سپاسگزارم.

مراتب سپاس و قدردانی خود را از همکاران عزیزم جناب آقای حمید رضا فدایی که در جمع آوری و تکمیل پرسشنامه و جمع بندی پژوهش ، سرکار خانم سهیلا بنایی و جناب آقای محمد عسگرآبادی که در جمع بندی ، تایپ و صفحه بندی پایان نامه همکاری بی شائبه ای با اینجانب داشتند اعلام می نمایم.

اعتقاد دیرینه ی اینجانب که بارها در جایگاههای مختلف اعلام نموده ام این است که به ندرت می توان مرد موفق را سراغ گرفت که در پس پشت تلاشهایش فداکاریها و زحمات زن صبور و بردباری وجود نداشته باشد. گذر از دورهٔ تحصیل دکتری و انجام این پژوهش را مرهون پشتیبانی ها و گذشتهای همسر ارجمند و گرانقدرم *افسانه نیک فر هستم* که از یاری او و دو فرزند عزیزم *رؤیا* و *پریا* صمیمانه تشکر و قدردانی می نمایم. شاید این سطور بخشی از زحمات و فداکاریهای ایشان را جبران نماید.

حجت اله صیدی

تابستان ۱۳۸۷

«چکیده تحقیق»

توسعه ی بازار سرمایه ، در کشورهای اسلامی نیز مانند تمامی کشورهای جهان به عنوان یکی از مهمترین ارکان توسعه اقتصادی ، در زمره اهداف اصلی دولت و دستگاههای حکومتی قرار داشته و گسترش و پیشرفت روز افزون عملیات مالی در این کشورها و ارتقاء سطح خدمات مالی اسلامی در پهنه ی جهان، موجب اهتمام جدی اندیشمندان و فعالان مسلمان این رشته از فعالیتهای کسب و کار برای تشکیل بازارهای سرمایه اسلامی شده است ، بازارهایی که ساختار محصولات و فعالیتهای تأمین مالی در آنها ، مطابق ضرورتها و ضوابط مورد نظر دین مبین اسلام تعریف شده باشد .

از آنجا که یافته های حاصل از پژوهشهای بی شماری که در حوزه ی بازار سرمایه انجام پذیرفته ، جملگی بر تاثیر چشمگیر اطلاعات بر قیمت اوراق بهادار صحنه می گذارد و یکی از مناسب ترین عرصه های ارائه اطلاعات در بازار سرمایه ، گزارشگری مالی شرکتهاست ، توجه به نقش گزارشگری مالی در بازار های سرمایه ی اسلامی و تفاوت آن با بازارهای غیر اسلامی ، از اهمیت ویژه ای در عرصه ی پژوهش برخوردار است . ازسوی دیگر ، توجه به این حقیقت که اسلام دینی نیست که تنها به حوزه های فردی محصور شده باشد ، بلکه نظام اسنجام یافته ای را برای زندگی انسان درحوزه های سیاسی ، اقتصادی ، فرهنگی ، مذهبی و سایر جنبه های زندگی انسان عرضه می کند ، لزوم توجه به شکل و محتوای گزارشگری مالی ، به نحوی که پاسخگوی الزامهای این نظام باشد ، اهمیت دو چندان می یابد.

پژوهش حاضر برای دستیابی به مدلی مطلوب از گزارشگری مالی در بازارهای سرمایه ی اسلامی انجام پذیرفته است . بررسیهای این پژوهش نشان از آن دارد که در نظام اقتصادی مورد نظر اسلام از یک سو بر شفافیت گزارشهای مالی و همچنین برخورداری آنها از قابلیت ایفای مسئولیت پاسخگویی تاکید گردیده و از سوی دیگر محاسبه ی سود واقعی و توزیع عادلانه ی آن از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و بدین ترتیب مدل مورد نظر باید به گونه ای باشد که درعین شفافیت و برخورداری از ویژگی کلیدی افشاء کافی ، ابزاری کارآمد برای ایفای مسئولیت خطیر پاسخگویی شرکتهای بوده و نیز دارای ظرفیت و ساز و کار لازم برای محاسبه ی سود واقعی و نهایتاً توزیع عادلانه ی آن بین ذینفعان بنگاه باشد . یافته های این پژوهش بر سودمندی اتکاء بر نظریه ی وجوه-که یکی از مهمترین نظریه های حسابداری درحوزه تئوری های مالکیت می باشد - برای نیل به اهداف پیشگفته مهر تأیید می نهد . بر این اساس و با توجه به اینکه طبق شواهد جمع آوری شده در طی تحقیق ، برای رسیدن به مدل مطلوب گزارشگری مالی در بازار سرمایه ، بازنگری اساسی در صورتهای مالی رایج ضرورت دارد ، نتیجه نهایی پژوهش حاضر به مدلی از گزارشگری مالی منجر شده است که در آن نقطه ی مرکزی گزارشگری و تهیه صورتهای مالی ، نه شخصیت اقتصادی یا مالکین بنگاه ، که رشته فعالیتهای اصلی کسب و کار و بخشهای مهم بنگاه می باشد . به نظر پژوهشگران، این صورتهای مالی می توانند به عنوان جایگزینی در خور توجه برای صورتهای مالی رایج تلقی شوند.

فهرست

۴	فصل اول - طرح تحقیق - کلیات
۵	۱- مقدمه
۷	۲- بیان مسئله
۱۹	۳- اهمیت و ضرورت تحقیق
۲۱	۴- پیشینه تحقیق
۲۱	۴-۱) تحقیقات مشابه در سایر کشورها
۲۴	۴-۲) تحقیقات مشابه در ایران
۲۶	۵- سؤالهای اصلی تحقیق
۲۸	۶- اهداف تحقیق
۲۹	۷- روش شناسی تحقیق
۲۹	۷-۱) تحقیق کتابخانه ای
۳۱	۷-۲) تنظیم پرسشنامه و طراحی سؤالات
۳۲	۷-۳) پاسخگویی به سؤالات توسط اعضای گروه دلفی
۳۳	۷-۴) تجزیه و تحلیل یافته ها و ارزیابی نتایج
۳۴	۷-۵) طراحی مدل
۳۶	۸- تعریف مفاهیم و واژگان اختصاصی
۳۸	فصل دوم - ادبیات و سوابق تحقیق
۳۹	۱- مقدمه
۴۲	۲- گزارشگری مالی، اهداف و مبانی نظری آن
۴۲	۲-۱) مبانی نظری گزارشگری مالی
۴۶	۲-۲) اهداف گزارشگری مالی
۵۴	۲-۳) افشاء و گزارشگری مالی
۵۶	۲-۳-۱) اطلاعات را به چه کسی باید داد؟
۵۹	۲-۳-۲) هدف از ارائه ی این اطلاعات چیست؟
۶۰	۲-۳-۳) چه میزان اطلاعات باید افشاء شود؟
۶۳	۳- گزارشگری مالی و نظریه های مالکیت
۶۴	۳-۱) نظریه ی مالکیت شخصی
۶۶	۳-۲) نظریه ی تفکیک شخصیت
۷۷	۳-۳) نظریه ی وجوه
۸۵	۳-۴) کاربرد تئوری وجوه در گزارشگری مالی
۸۸	۴- نقش گزارشگری مالی در توسعه بازار سرمایه
۹۰	۵- نظام اقتصاد اسلامی، گزارشگری مالی و بازار سرمایه

۹۱	۱-۵) نظام اقتصاد اسلامی
۱۰۱	۲-۵) سود و نظام اقتصادی
۱۰۸	۳-۵) اسلام، جامعه و حسابداری
۱۱۰	۴-۵) گزارشگری مالی اسلامی
۱۲۲	۶- خلاصه و نتیجه گیری
۱۲۳	فصل سوم - روش تحقیق
۱۲۴	۱- مقدمه
۱۲۵	۱-۱) محیط گزارشگری مالی کشور مالزی
۱۲۸	۲- روش شناسی دلفی
۱۲۹	۱-۲) تعریف روش دلفی
۱۳۰	۲-۲) قضاوت کارشناسان
۱۳۱	۳-۲) فرایند دلفی
۱۳۱	۲-۳-۱) تحقیق
۱۳۱	۲-۳-۲) طراحی سئوالات
۱۳۲	۲-۳-۳) پاسخ به سئوالات
۱۳۳	۲-۳-۴) تکرار
۱۳۴	۲-۳-۵) نتیجه گیری
۱۳۵	۲-۴) استفاده از روش دلفی خط مشی در تحقیق حاضر
۱۳۸	۳- تعریف جامعه
۱۴۰	۴- روش نمونه گیری
۱۴۵	۵- ابزار اندازه گیری و نحوه ی اجرای آن
۱۵۳	۶- آزمونهای آماری
۱۵۴	فصل چهارم - تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده
۱۵۵	مقدمه
۱۵۷	بخش اول - آزمونهای آماری
۱۵۸	۱- ویژگیهای فردی پاسخ دهندگان
۱۶۳	۲- فراوانی و درصد پاسخگویی به سئوالات
۱۶۷	۳- آزمون دو جمله ای
۱۷۷	۴- آزمون T یک نمونه ای (در خصوص نظرات موافق و مخالف)
۱۸۳	۵- آزمون T یک نمونه ای (برای ارزیابی وضعیت رایج)
۱۸۹	۶- آزمون یک نمونه ای کولموگروف - اسمیرنوف
۱۹۶	۷- آزمون کولموگروف - اسمیرنوف دو نمونه ای
۲۰۲	۸- آزمون T زوجی (جفت نمونه ای)
۲۰۵	۹- جمع بندی نتایج تحقیق دلفی

۲۱۰	بخش دوم - ارائه ی مدل گزارشگری
۲۱۱	۱- مقدمه
۲۱۷	۲- اطلاعات پایه برای نمایش تصویر کلی مدل گزارشگری پیشنهادی
۲۲۳	۳- نحوه عمل سیستم حسابداری حسابهای مستقل
۲۲۴	۴- صورتهای مالی پیشنهادی
۲۲۵	۴-۱) صورت وضعیت مالی فعالیتهای اصلی
۲۳۲	۴-۲) گزارش عملکرد فعالیتهای سرمایه گذاری
۲۳۵	۴-۳) گزارش عملکرد فعالیتهای اداره شرکتهای
۲۳۸	۴-۴) گزارش عملکرد فعالیتهای اداره سبد سهام
۲۴۱	۴-۵) صورت ارزش افزوده
۲۴۳	۴-۶) ترازنامه مبتنی بر ارزشهای جاری
۲۴۶	۴-۷) یادداشتهای تکمیلی صورتهای مالی
۲۵۲	فصل پنجم - نتیجه گیری و بیان پیشنهادها و محدودیت ها
۲۵۳	۱- مقدمه
۲۵۳	۲- خلاصه تحقیق
۲۵۶	۳- یافته های تحقیق
۲۵۸	۴- نتایج تحقیق دلفی
۲۶۲	۵- محدودیت های تحقیق
۲۶۳	۶- پیشنهادها
۲۶۷	منابع، مأخذ و پیوست ها
۲۶۸	الف) منابع فارسی
۲۷۱	ب) منابع انگلیسی
۲۷۳	پیوست شماره یک - پرسشنامه
۲۹۴	پیوست شماره دو - جداول توزیع فراوانی

« فصل اول »

طرح تحقیق - کلیات

(۱) مقدمه

نقش و اهمیت گزارشگری مالی در بازار سرمایه ، موضوعی است که یافته های حاصل از پژوهشهای بی شماری در حوزه حسابداری ، گزارشگری مالی و بازار سرمایه بر آن صحنه گذاشته اند. با توجه به این اهمیت ، پژوهشگران بسیاری نیز در پی بررسی آثار محیط گزارشگری بر شکل و محتوای گزارشگری مالی بوده و نتایج حاصل از این پژوهشها نیز نشان می دهد که گزارشگری مالی به شدت تحت تأثیر محیط و عوامل محیطی اعم از عوامل اقتصادی ، سیاسی ، اجتماعی ، فرهنگی و غیره می باشد.

یکی از زمینه های مورد تحقیق در این زمینه ، گزارشگری مالی در محیط های اقتصادی و اجتماعی اسلامی بوده که در سالهای اخیر رواج قابل ملاحظه ای یافته و پژوهشگران را به تلاش برای یافتن ویژگیهای مؤثر بر گزارشگری مالی در کشورهای اسلامی واداشته است. دقت و حساسیت شهروندان و دولتمردان مسلمان نیز به رواج این پژوهشها سرعت بخشیده و موجب

شده است تا صاحب‌نظران و سیاستگذاران اقتصادی و مالی، در پی ارتقاء گزارشگری مالی و ابزارهای مالی اسلامی برای به کارگیری در بازارهای سرمایه اسلامی باشند.

پایان نامه حاضر پژوهشی است که برای دستیابی به مدلی مطلوب از گزارشگری مالی در بازارهای سرمایه‌ی اسلامی انجام پذیرفته است. بررسیهای این پژوهش نشان از آن دارد که در نظام اقتصادی مورد نظر اسلام از یک سو بر شفافیت گزارشهای مالی و همچنین برخورداری آنها از قابلیت ایفای مسئولیت پاسخگویی تاکید گردیده و از سوی دیگر محاسبه‌ی سود واقعی و توزیع عادلانه‌ی آن از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و بدین ترتیب مدل مورد نظر باید به گونه‌ای باشد که درعین شفافیت و برخورداری از ویژگی کلیدی افشاء کافی، ابزاری کارآمد برای ایفای مسئولیت خطیر پاسخگویی شرکتها بوده و نیز دارای ظرفیت و ساز و کار لازم برای محاسبه‌ی سود واقعی و نهایتاً توزیع عادلانه‌ی آن بین ذینفعان بنگاه باشد. یافته‌های این پژوهش بر سودمندی اتکاء بر نظریه‌ی وجوه - که یکی از مهمترین نظریه‌های حسابداری در حوزه تئوری‌های مالکیت می باشد - برای نیل به اهداف پیشگفته مهر تأیید می نهد. بر این اساس و با توجه به اینکه طبق شواهد جمع آوری شده در طی تحقیق، برای رسیدن به مدل مطلوب گزارشگری مالی در بازار سرمایه، بازنگری اساسی در صورتهای مالی رایج ضرورت دارد، نتیجه نهایی پژوهش حاضر به مدلی از گزارشگری مالی منجر شده است که در آن نقطه‌ی مرکزی گزارشگری و تهیه صورتهای مالی، نه شخصیت اقتصادی یا مالکین بنگاه، که رشته فعالیت‌های اصلی کسب و کار و بخشهای مهم بنگاه می باشد. به نظر می رسد که این صورتهای مالی می توانند به عنوان جایگزینی در خور توجه برای صورتهای مالی رایج تلقی شوند. بر این اساس، در این فصل کلیات تحقیق ارائه می شود و در فصلهای بعدی مراحل آن و نتایج حاصله به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲) بیان مسئله و سؤال اصلی تحقیق

توسعه‌ی بازار سرمایه، در کشورهای اسلامی نیز مانند تمامی کشورهای جهان به عنوان یکی از مهمترین ارکان توسعه‌ی اقتصادی، در زمره‌ی اهداف اصلی دولت و دستگاه‌های حکومتی قرار داشته و گسترش و پیشرفت روزافزون عملیات مالی در این دسته از کشورها و ارتقاء سطح خدمات مالی اسلامی در پهنه‌ی جهان، موجب اهتمام جدی اندیشمندان و فعالان مسلمان این رشته از فعالیتهای کسب و کار برای تشکیل بازارهای سرمایه‌ی اسلامی شده است، بازارهایی که ساختار محصولات و فعالیتهای تأمین مالی در آنها، مطابق اصول شرعی دین مبین اسلام تعریف شده باشد. تجربه‌ی دهه‌های اخیر، نشان از موفقیت قابل ملاحظه‌ی کشورهای اسلامی، به ویژه کشورهای مالزی، بحرین، کویت و ایران در این زمینه دارد، به گونه‌ای که امروزه، عبارت «اوراق قرضه‌ی اسلامی» در تمامی بازارهای مالی دنیا عبارتی متداول و آشنا به حساب می‌آید. در همین راستا، معرفی سهام مطابق با اصول شرعی، تعریف و تدوین شاخصهای اسلامی، تأسیس صندوقهای سرمایه‌گذاری اسلامی و بکارگیری سایر ابزارهای مالی اسلامی را می‌توان به عنوان نقاط عطف این فرآیند نام برد.

از آنجا که یافته‌های حاصل از تحقیقات بی‌شماری که در حوزه بازار سرمایه انجام پذیرفته، بر تأثیر چشمگیر اطلاعات بر قیمت اوراق بهادار صحنه می‌گذارد و یکی از مناسب‌ترین عرصه‌های ارائه اطلاعات در بازار سرمایه، گزارشگری مالی شرکتهاست، توجه به نقش گزارشگری مالی در بازارهای سرمایه اسلامی و تفاوت آن با بازارهای غیراسلامی، از اهمیت ویژه‌ای در عرصه پژوهش برخوردار است. در این مرحله، قبل از پرداختن به مقوله گزارشگری

مالی، نگاهی به ویژگیهای اساسی نظام اقتصادی مبتنی بر آموزه‌های دین مبین اسلام، ضرورت می‌یابد. به ویژه، اهمیت موضوع هنگامی دوچندان می‌شود که حسابداری را نه براساس اصول و روشهای آن که براساس غایت و هدف نهایی آن مورد توجه قرار دهیم.

اسلام دینی است که تنها به حوزه‌های فردی محصور نشده و نظام انسجام یافته‌ای را برای زندگی انسان در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و سایر جنبه‌های زندگی انسان عرضه می‌کند (شاهول حمید، ۱۹۷۷^۱). در این عرصه، اسلام مجموعه‌ی کاملی از رهنمودهای اخلاقی حاکم بر زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان را ارائه می‌کند که از منظر اقتصادی بر دو مفهوم محوری **عدالت و احسان** استوار است. این دو مفهوم بنیادی بر تمام جنبه‌های اقتصادی زندگی انسان نظارت داشته و در نتیجه چنین تلقی می‌شود که فعالیت‌های اقتصادی در اسلام باید بر پایه‌ی این ارزشها صورت پذیرد.

اسلام دو پیوند با اقتصاد دارد: مستقیم و غیر مستقیم. پیوند مستقیم اسلام با اقتصاد از آن جهت است که مستقیماً یک سلسله مقررات اقتصادی درباره‌ی مالکیت، مبادلات، مالیاتها، ثروت و غیره دارد. اسلام کتاب البیع، کتاب الاجاره، کتاب الوکاله و کتاب الرهن دارد و می‌دانیم که اصل «نؤ من ببعضن و نکفر ببعض» همان طور که قرآن کریم می‌فرماید، مطرود است، علیهذا یا باید اسلام را درست بپذیریم و یا باید درست رد کنیم. پیوند غیر مستقیم اسلام با اقتصاد از طریق اخلاق است، در این جهت برخی مذاهب دیگر نیز کم و بیش چنین می‌باشند (مطهری، ۱۳۶۸). توصیه‌ی اسلام به عدالت و احسان، به شرح مطالب پیشگفته، در راستای چنین پیوندی با اقتصاد است.

به همین ترتیب می‌توان ارتباط اسلام را با حسابداری، که پیوندی ناگسستنی با اقتصاد دارد، مورد بررسی قرار داد. زیرا از یک سو اقتصاد و حسابداری، هر دو نظامهایی هستند که

^۱ - Shahul Hameed

مواد اولیه خود را از منابع مشابهی به دست می‌آورند و از سوی دیگر بسیاری از مفاهیم اساسی اقتصاد در واقع از عملیات حسابداری مشتق گردیده و بسیاری از روشهای حسابداری نیز به منظور پاسخگویی به سؤالاتی طراحی شده‌اند که اصولاً جنبه اقتصادی داشته است؛ برای مثال، مفهوم سود اساساً یک مفهوم حسابداری است که بخش اعظم تلاش حسابداران، در جهت اندازه‌گیری آن مصروف می‌گردد. مفهوم سود عیناً از دیدگاه اقتصادی نیز از اهمیت اساسی برخوردار است و به عنوان محرک اصلی سیستم بازار تلقی می‌شود و زمینه‌ای برای توجیه رفتارهای بنگاه به شمار می‌رود و انتظار می‌رود که هدایت منابع به طرف نیازهای گوناگون براساس سودآوری انجام پذیرد (ثقفی و فرقاندوست حقیقی، ۱۳۷۲).

از آنجا که حسابداری در طبقه‌بندی علوم اجتماعی - و نه علوم تجربی - قرار دارد و می‌توان به اجمال خاطر نشان ساخت که واقعیت حسابداری تفاوت‌های چشمگیری با واقعیت فیزیک دارد، شایسته آن است که حسابداری را نه بر اساس موضوع، که براساس غایت آن تعریف کرد. به عبارت دیگر، آنچه امیل دورکیم، نظریه پرداز اجتماعی فرانسوی معتقد است که علم باید موضوع داشته باشد و آن موضوع، هم وجود مستقل خارجی داشته و هم از شخص عالم استقلال داشته باشد، در مورد علم حسابداری صادق نیست، بلکه حسابداری را باید با معیار دیگری تعریف کرد و آن، چنان که مورد اشاره قرار گرفت، تعریف حسابداری براساس غایت آن است. (ثقفی و صیدی، ۱۳۸۲).

در این مرحله، با نگاهی اجمالی به غایت حسابداری می‌توان سؤال کرد که آیا هدف نهایی حسابداری تهیه اطلاعات مفید برای تصمیم‌گیری است؟ پاسخ البته مثبت است (بزرگ اصل، ۱۳۷۵)، اما این همه غایت حسابداری نیست. تا سالها پیش، هدف حسابداری تهیه و ارائه اطلاعات مفید برای تصمیم‌گیری تلقی می‌شد، اما هنگامی که پرفسور یوجی ایجیری^۱

^۱ - Ijiri, Yuji

در مقاله معروف خود در دهه هشتاد میلادی بر «چارچوب نظری مبتنی بر پاسخگویی» اشاره کرد، در چینه دیگری بر روی تفکر در باب غایت حسابداری گشوده شد. در مقاله یاد شده، نویسنده اعلام می کند که چارچوب نظری حسابداری می تواند بر مبنای تصمیم گیری و یا بر مبنای پاسخگویی تدوین شود و انتخاب هر یک از چارچوبهای نظری مزبور، می تواند آثار متفاوتی را بر حسابداری به جای گذارد. در چارچوب نظری مبتنی بر تصمیم گیری، هدف حسابداری، فراهم ساختن اطلاعات مفید برای اخذ تصمیمهای اقتصادی است، اما در چارچوب نظری مبتنی بر مسئولیت پاسخگویی، هدف حسابداری، ایجاد یک نظام مناسب جریان اطلاعات بین حسابده یا پاسخگو^۱ و صاحب حق یا پاسخ خواه^۲ است، ایجیری واقعیت حسابداری را نگهداری دفاتر برای استفاده شخصی تلقی نکرده و معتقد است که حسابداری در حقیقت، نگهداری دفاتر و گزارش اطلاعات برای دیگران است، دیگرانی که او، آنها را پاسخ خواه می نامد (باباجانی، ۱۳۷۹).

تلقى اسلام از انسان به عنوان امانتدار منابعی که خداوند به او سپرده و جانشین او بر روی زمین به شمار می آید، راه ورود به حیطة پاسخگویی و مباشرت را در نظریه های حسابداری هموار می سازد. ایجاد علاقه در اندیشمندان مسلمان حسابداری نسبت به انجام پژوهشهای متعدد در خصوص تأثیر آموزه های اسلام بر حسابداری و گزارشهای مالی، ریشه در تلقی پیشگفته دارد. اندیشمندان مذکور که در سراسر جهان به ویژه، مالزی، استرالیا، نیوزیلند، انگلستان و امریکا پراکنده اند تا حدی در انجام این پروژه ها پیش رفته اند که اکنون «حسابداری اسلامی» مفهومی آشنا و عمیق به شمار می رود. مسئله محوری در پژوهشهای مربوط به حسابداری اسلامی این است که آیا نظام گزارشگری مالی فعلی که در جوامع اسلامی نیز مورد عمل قرار گرفته است، با نیازهای مسلمانان مطابقت دارد یا خیر؟ در این رابطه،

^۱ - Accountor.

^۲ - Accountee.

بایدون و ویلت^۱ (۱۹۹۴ و ۲۰۰۰) بر این عقیده‌اند که تأثیر اسلام بر حسابداری به احتمال بسیار زیاد بر جنبه افشاء در حسابداری است و بر این اساس، مدلی را برای گزارشگری مالی اسلامی پیشنهاد داده‌اند.

دلیل اصلی توجه پژوهشگران مسلمان حسابداری به گزارشگری مالی اسلامی را می‌توان در این نکته دید که هم هدف انعکاس واقعیتها و رویدادها به منظور تصمیم‌گیری اقتصادی و هم هدف ایفای مسئولیت پاسخگویی، هر دو از طریق گزارشگری مالی محقق می‌شود، که البته یکی از مهمترین عوامل مؤثر بر آن مفهوم اندازه‌گیری است. تأملی در متون غنی نظریه‌های حسابداری، حکایت از توجه عمیق صاحب‌نظران و پژوهشگران به دو مفهوم کلیدی «گزارشگری مالی»^۲ و «اندازه‌گیری»^۳ دارد، که البته هر دو مورد تحت تأثیر هدف غایی حسابداری نیز قرار دارند.

یکی از مفاهیم اساسی حسابداری که مورد توجه جدی اسلام قرار گرفته است، مفهوم «سود» است که هم از حیث اندازه‌گیری و هم از حیث گزارشگری مورد بررسی واقع شده است، به گونه‌ای که گاه شالوده نظام اقتصاد اسلامی را می‌توان در حرمت «ربا»، «غرر» و «معاملات قمار گونه» دانست. اهمیت این نکته به حدی است که می‌توان گفت که سایر اصول مورد اتکاء در این نظام، از این اصل بنیادی استخراج شده‌اند، ربا که حرمت آن به صراحت در قرآن کریم مورد اشاره قرار گرفته است به مفهوم معاوضه مالی با مالی دیگر است که این دو مال هم جنس بوده، لیکن مقدار یکی از دیگری بیشتر است (که از این رقم مازاد گاه به عنوان «بهره» و گاه «سود» یاد می‌شود). به عبارت دیگر، بر مبنای اصول فقهی، موقعی که پول بین دو نفر مبادله می‌شود هیچ یک از طرفین نباید بدون ایجاد ارزش افزوده، طلب منفعت نماید. لذا

^۱ - Baydoun, Nabil & Willet, Roger.

^۲ - Corporate Financial Reporting.

^۳ - Measurement.

مبادله پول زمانی شرعی و قانونی است که بدون هیچ مبلغ اضافی صورت پذیرد. بنابراین بهره تضمین شده پول، بدون اینکه سودی واقعی ایجاد شده باشد، نشان دهنده خلق غیر موجه حق مالی است. (البته نظر برخی از فقهای محترم در این رابطه، دایر بر قابل قبول بودن اعمال نرخ تورم به منظور حفظ قدرت خرید پول می باشد که دلایل له و علیه آن بایستی مورد بررسی قرار گیرد). «غرر» نیز به معنی خرید و فروش شیئی مبهم و نامطمئن است که مثالهای کلاسیک آن عبارتند از ماهیهای موجود در دریا و یا پرندگان در حال پرواز در هوا که اطمینانی نسبت به ویژگیهای دقیق آنها (ویژگی دقیق کالای مورد داد و ستد) و قطعیت دستیابی به آنها وجود ندارد و به عبارت دیگر فاقد شفافیت کافی است. معاملات قمار گونه نیز ماهیتی شبیه غرر داشته و دو ویژگی مهم آنها در وهله اول ابهام در معامله و در وهله دوم تحمل ریسک غیر قابل برآورد و غیر منطقی به شمار می آید.

بنابراین معاملات و فعالیتهای تأمین مالی اسلامی باید بر دارایی موجود و برخوردار از مشخصات روشنی مبتنی باشد. یکی از مهمترین اصول مستخرجه از حرمت «ربا» در فقه اسلامی، اصل «مشارکت در سود و زیان» و نه «فقط سود» می باشد. از آنجا که دریافت «بهره» حرام است، تأمین کنندگان سرمایه (و پول) سرمایه گذار محسوب می شوند و لذا اگر بخواهند در سود سهیم باشند باید در خطر تجاری (و لذا زیان)، نیز شریک شوند. از دیدگاه شماری از فقها، مشارکت صرف در سود و عدم مشارکت در زیان، از آنجا که عملکرد واقعی مؤسسه اقتصادی، دارایی خاص و یا فعالیت مورد نظر، در کانون توجه قرار نمی گیرد، ماهیت استقرار ربوی داشته و با توجه به اینکه توزیع سود نیز براساس نرخ ثابت مشخص صورت می پذیرد، بالطبع تزییع حقوق یکی از طرفین را به دنبال خواهد داشت، در صورتی که در نظام «مشارکت»، سود و زیان به طور عادلانه و براساس تخصیص منابع (سرمایه مالی، فکری و انسانی) تقسیم می شوند. به طور خلاصه می توان گفت که در نظام مالی مبتنی بر شریعت اسلام، سود واقعی

(که در صورت منفی بودن از آن به زیان تعبیر می‌شود) رکن اصلی مشارکت است، نه بهره یا نرخ ثابت سود. تعبیر دیگری که از این مهم می‌توان استنباط کرد این است که مفهوم تحمل منصفانه ریسک توسط طرفین معامله و جلوگیری از عدم تحمل آن، فقط از سوی یکی از طرفین، از نکات مورد تأکید اسلام است.

اگرچه در تمامی نظامهای مالی دنیا (اعم از اسلامی و غیر اسلامی) محاسبه و گزارشگری سود از اهمیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار است اما مجموعه نکات پیشگفته اهمیت روشها و فرایند محاسبه و گزارش سود را در نظام مالی مبتنی بر قوانین اسلام دو چندان می‌نماید. در این رابطه به نظر می‌رسد که با توجه به تأثیر جدی نظریه‌های مربوط به مالکیت در تئوری حسابداری بر محاسبه و گزارشگری سود، جستجو برای یافتن نظریه سازگار با ضرورت‌های مطروحه در اسلام، به گونه‌ای که زمینه محاسبه سود واقعی و گزارشگری آن را برای تقسیم عادلانه بین سرمایه گذاران فراهم آورد، الزامی است. در این رابطه، بررسی‌های اولیه، حاکی از سازگاری نسبی دو نظریه مهم مالکیت یعنی تئوریهای «تفکیک شخصیت^۱» و «وجوه^۲» با الزامات نظام اقتصادی اسلامی دارد که بنابر نوشته‌های برخی از نظریه پردازان حسابداری، به ویژه «ویلیام. ج. واتر^۳» و همچنین تجربه‌های سالهای اخیر در خصوص برخی ابزارهای مالی اسلامی، چنین پیش بینی می‌شود که تئوری وجوه، زمینه مناسب تر و پشتوانه نظری مطلوب تری را برای محاسبه و گزارشگری سود مورد تأکید اسلام دارد، که البته احراز اطمینان نسبت به این امر، مستلزم پژوهشی علمی بوده و یکی از اهداف پژوهش حاضر نیز به شمار می‌آید.

¹ - Entity Theory

² - Fund Theory

³ - William J.Vatter

در این مرحله، اشاره به نکاتی درخصوص جایگاه تئوری وجوه در گزارشگری مالی، خالی از فایده به نظر نمی آید. تا قبل از طرح تئوری وجوه توسط ویلیام واتر، دو مکتب فکری بر تئوری حسابداری حاکم بوده و هر دو تئوری نیز مبنای عمل حسابداری قرار گرفته است. **تئوری مالکیت انفرادی**^۱ که تاریخچه ی آن به اوایل قرن نوزدهم می رسد، اولین مکتب فکری است که مبنای روش شناسی حسابداری قرار گرفت و در آن شخصیت مالک یا مالکین به عنوان محور گزارشگری تلقی می شد. دومین نظریه با عنوان تئوری بنگاه اقتصادی (یا تفکیک شخصیت)، با ظهور شرکتهای سهامی عام در اوایل قرن بیستم مطرح و به اقتضای زمان و به تدریج جایگزین تئوری مالکیت انفرادی گردید. در تئوری بنگاه اقتصادی، واحد بازرگانی یا بنگاه به عنوان مرکز و کانون توجه حسابداری معرفی و دفاتر حسابداری برای آن نگهداری و گزارشهای مالی نیز برای واحد بازرگانی تهیه می شود. ویلیام واتر معروف به پدر تئوری وجوه، ضمن انتقاد از دو تئوری شخصیت محور فوق و ارائه دلایل کافی در مورد نارسائی های آنها، نظریه وجوه را در اواخر نیمه اول قرن بیستم مطرح و ضمن حذف شخصیت از محوریت تئوری حسابداری، واحد یا منطقه ای از عملیات بنگاه یا سازمان را به عنوان کانون و مرکز توجه حسابداری معرفی و اولین تئوری حسابداری عملیات محور^۲ را ارائه نمود (واتر، ۱۹۴۷). به بیان دیگر در این تئوری به جای آنکه فرآیند حسابداری حول محور شخصیت، اعم از حقیقی (مالک) و یا حقوقی (شرکت) و به عنوان کانون و مرکز توجه گردش نماید، واحد و یا منطقه ای از عملیات، به لحاظ اهمیت و جایگاه برجسته آن در تحقق اهداف بنگاه یا سازمان، با عنوان «حساب مستقل»^۳ مرکز و کانون توجه فرآیند حسابداری قرار گرفته و دفاتر و گزارشهای مالی برای آن واحد یا عملیات تهیه می گردد. واتر استفاده از یک تئوری عمومی واحد در

^۱ - Proprietary Theory

^۲ - Operation-Oriented

^۳ - Fund